

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۳/۱۹

فصل نامه علمی - پژوهشی عصرآدینه

سال دهم، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۹۶

فرصت ها و چالش های کتب درسی در موضوع مهدویت؛ تحلیل بازنمایی مهدویت در کتب آموزش رسمی کشور با رویکرد معیار انقلاب اسلامی

ابراهیم محسنی آهویی^۱

عاطفه خادمی^۲

چکیده

مقاله حاضر، با هدف نشان دادن وضعیت بازنمایی مهدویت به عنوان یکی از مهم ترین محورهای اعتقادی در جامعه ایران با جمعیت حداکثر شیعی در کتب آموزشی رسمی کشور تحقیق و تألیف شده است. در فرایند تحقیق، با استفاده از روش تحلیل مضمون، ابتدا شاخص های جامعه منتظر و اندیشه مهدویت از منظر امامین انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام و حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی)، به عنوان رویکرد معیار احصاء شده است. سپس، متون کتب درسی براساس شاخص های احصاء شده از بیانات و اندیشه های ایشان، مورد تحلیل محتوا قرار گرفته است. پرسش بنیانی تحقیق این است که آیا در نظام رسمی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، بازنمایی از مهدویت، مطابق با دیدگاه های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری و در نتیجه دیدگاه رسمی جمهوری اسلامی ایران است؟ نتایج حاصل از تحلیل نشان می دهد محتوای کتب

۱. دانشجوی دکترای مطالعات ارتباطات و رسانه های نوین دانشگاه وین و محقق ارشد مرکز پژوهشی سیاست های فضای مجازی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) (emohseni@ut.ac.ir).

۲. دکترای سیاست گذاری فرهنگی.

آموزش رسمی کشور، هم از نظر کمیت (با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع) و هم از نظر کیفیت و رویکرد (با توجه به معیارهای اساسی و تراز اشکالاتی اساسی دارد.

واژگان کلیدی

مهدویت، انتظار، امام خمینی علیه السلام، آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی)، کتب درسی، بازنمایی.

مقدمه

یکی از کارکردهای مهم نهادهای آموزش و پرورش رسمی، جامعه‌پذیری افراد جامعه بر اساس سنت‌ها، ارزش‌ها، هنجارها و قوانین جامعه است. از طریق جامعه‌پذیری، انتقال بین نسلی و نهادینگی ارزش‌ها و سنت‌ها در جامعه تسهیل می‌شود. اگرچه در تحلیل کارکرد نهادهای موثر بر جامعه‌پذیری و از جمله نهادهای آموزشی، جنبه‌های مختلف مانند محتوای آموزشی، نحوه تعامل افراد در نهاد، زمینه‌های فرهنگی و همچنین روابط اقتصادی اهمیت دارد، اما محتوای کتب آموزش رسمی کشور به دلیل تأثیر گسترده ملی و هم‌چنین مرجعیت حاصل از مکتوب بودن، رسمیت داشتن و هم‌چنین درونی کردن آن در خلال فرایندهای یادگیری و آزمون، بیش از سایر جنبه‌ها بر جامعه‌پذیری موثر است. از این رو، کتب درسی، ابزار بالقوه انتقال ارزش‌های دینی و ملی چون اخلاق، ایثار، میهن‌دوستی، دین‌مداری و مانند آن از خلال بازنمایی نص قرآن کریم، سیره پیامبران (صلوات الله علیهم)، اسطوره‌ها، متون کهن، سخن بزرگان یا خاطرات و زندگینامه‌های افراد ارزشی و نمادین جامعه است.

یقیناً یکی از محوری‌ترین ارزش‌های فردی و اجتماعی جامعه شیعی ایران، باور و اعتقاد به «مهدویت» و «ظهور» حضرت مهدی علیه السلام است. این باور، هم تحت تأثیر ایمان دینی و برآمده از ایدئولوژی اسلام شیعی است و هم نشان آن را می‌توان در فرهنگ عامه در صورت‌های تکثیر یافته‌ای یافت که جشن ولادت حضرت مهدی علیه السلام یکی از مناسک فرهنگ عامه همراستا با این باور و ایمان است. در فرهنگ دینی - قرآن و روایات - بحث معرفت و شناخت امام و اعتقاد به او، از اهمیتی ویژه برخوردار است؛ به گونه‌ای که در ردیف اصول اعتقادی یعنی؛ توحید، نبوت و معاد قرار گرفته است. در واقع اعتقاد به وجود امام، در هر عصر و زمانی واجب است و به موجب دلایل عقلی و نقلی، ایمان بدون

شناخت امام هر زمان تحقق نمی‌پذیرد، زیرا که پیروی کردن بدون معرفت و شناخت امکان ندارد.

از این رو، تمرکز بر حوزه خاص کتب درسی و تعیین وضعیت پرداختن به مهدویت، به دلیل تأثیری که بر نگرش و دانش فرزندان و آینده‌سازان کشور ایفا می‌کند؛ می‌تواند در راستای تقویت فرهنگ مهدویت در جامعه نقش به‌سزایی داشته باشد. تحقیق در زمینه‌های اعتقادی و دینی و همچنین کاربردپذیری اندیشه «مهدویت»، «انتظار» و «ظهور» در جامعه، از خلال مصادیق، معیارها و شاخص‌های این اندیشه مقدور می‌شود، چرا که صرف استفاده از این مفاهیم در سیاست‌ها و متون آموزشی و تربیتی شاخص معتبری برای سنجش جریان آموزه‌های مهدویت در جامعه نیست.

در عین حال، نوع رویکرد به مهدویت و انتظار ظهور، چندان متنوع و متکثر است که شاید تشخیص باور معتبر و مستدل از باور عمومی مبتنی بر شایعات و تخیلات، برای مردم کوچه و بازار چندان آسان نباشد. از این روست که بحث مرجعیت امامین انقلاب اسلامی در تفسیر مهدویت و تشخیص ایشان در معیارهای آن به میان می‌آید. بنابراین، اولین قدم در تحقیقاتی از این دست، اتکا به دیدگاه‌هایی است که به سبب اعتبار ذاتی، می‌توانند به عنوان ملاک تشریح جنبه‌های مختلف مفهوم قابل ارجاع باشد. لذا در این مقاله تلاش شده است شاخص‌های جامعه منتظر و اندیشه مهدویت از منظر امامین انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) مورد بازبینی قرار گیرد. در مرور اندیشه‌های اندیشمندان فوق‌الذکر، تلاش شده است اولاً منابع اصلی ایشان در حوزه مهدویت مورد بازبینی قرار گیرند و همچنین مهم‌ترین نکات محوری در نظریات ایشان به عنوان معیار یا شاخص مورد استفاده قرار گیرد. از این طریق، تحلیل متون کتب درسی بر اساس شاخص‌های احصاء شده از بیانات و اندیشه‌های این بزرگواران صورت می‌گیرد که به خودی خود، منابع معتبری در درک موضوع است.

هدف این مقاله، نشان دادن وضعیت بازنمایی یکی از مهمترین محورهای اعتقادی جامعه ایران با جمعیت حداکثر شیعی در کتب آموزشی رسمی کشور است. بدیهی است در تحقیق حاضر، تنها به نحوه ارائه و میزان تکرار مفاهیم مشهور این حوزه اعتقادی محدود نیست، بلکه نوع نگرش و میزان تعمق در موضوع مهدویت نیز مدنظر بوده است.

بنابراین، برای در دست داشتن شاخص‌های نگرش صحیح به مهدویت در کتب درسی، قبل از آغاز بررسی کتب، مجموعه آراء امامین انقلاب اسلامی در موضوع مهدویت و انتظار مورد بازبینی قرار گرفت و معیارهای مرتبط استخراج، همسنجی و فهرست شد. امامین انقلاب اسلامی ایران، هم به دلیل جایگاه فقهی و معرفتی و هم به دلیل مرجعیت رهبری در جامعه ایران، از اهمیت مرجعیت برخوردارند.

بنابراین، پرسش بنیانی تحقیق این است که آیا در نظام رسمی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، بازنمایی از مهدویت، مطابق با دیدگاه‌های امامین انقلاب اسلامی و در نتیجه دیدگاه رسمی جمهوری اسلامی ایران است؟ به عبارت دیگر، آیا نظام آموزش و پرورش ایران در موضوعات پرورشی و آموزشی خود، توجه به رویکرد رسمی نظام جمهوری اسلامی در موضوع مهدویت را در محتوای درسی لحاظ کرده است؟ و چنان چه، پاسخ به این پرسش مثبت است، آیا بازتاب این آراء به تناسب سطوح آموزشی و میزان اهمیت اندیشه مهدویت، به شکلی مطلوب و شایسته انجام شده است؟

مباحث نظری

رویکرد نظری اتخاذ شده برای انجام تحقیق حاضر، منتج از منظومه فکری و اعتقادی حضرت امام خمینی رحمه الله و رهبر معظم انقلاب اسلامی است که در این بخش، به رؤس و محورهای منویات ایشان اشاره خواهیم داشت. نکته محوری در آراء اندیشمندان فوق‌الذکر در این است که ایشان، انتظار فرج را به معنی سکون و بی‌حرکی و انتظار نمی‌دانند، بلکه آن را یک حرکت پویا به سمت ظهور تعریف می‌کنند و این حرکت را نه فقط در شخص منتظر، بلکه در ابعاد بزرگ اجتماعی و سیاسی و در سطحی جهانی ارزیابی می‌کنند و لذا خود نیز در اجرای این اندیشه پیش قدم بوده‌اند. ایشان استخراج انتظار سازنده را منوط به اعمال منتظرانه حقیقی می‌دانند. هم حضرت امام خمینی رحمه الله و هم رهبر معظم انقلاب، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با عملکرد خود، جامعه اسلامی را متوجه مهدی محوری کرده‌اند و در پرتو این بینش، معیاری برای تشخیص مهدویت صحیح از مهدویت کاذب را ارایه نموده‌اند. از این منظر هر دو رهبر انقلاب اسلامی را باید بزرگترین منتظران در قرن حاضر دانست؛ چرا که با تعریفی عمیق از مقوله انتظار و منتظر، به ایجاد دولت، نظام، حکومت و تمدن اسلامی برای زمینه‌سازی

ظهور حضرت مهدی علیه السلام پرداخته اند.

معیارهای مهدویت و انتظار در اندیشه امام خمینی علیه السلام

در مجموع آثار و بیانات حضرت امام خمینی علیه السلام، ۲۰ محور مجزا راجع به مهدویت و انتظار قابل احصاء است که می توان آنها را در دو گروه رویکردهای ایجابی (۱۵ محور) و سلبی (۵ محور) طبقه بندی کرد. ابعاد ایجابی، راجع به اندیشه هایی است که ایمان به آنها منجر به اصلاح فردی، اجتماعی و رشد و تعالی می شود و ابعاد سلبی، همان گمراهی ها و کج روی هایی است که به نام مهدویت به تخریب و تنزل فردی و اجتماعی منجر می شود. در جدول زیر محورهای ایجابی و سلبی در رویکرد حضرت امام خمینی علیه السلام به مهدویت و انتظار فهرست شده است.

جدول ۱: محورهای اصلی مهدویت و انتظار در اندیشه امام خمینی علیه السلام

بعد	شاخص	نقل قول	منبع
انتظار	حضور و تأثیر در دوره غیبت	تعیین و تدوین سرنوشت هستی در زمانه حاضر در ید قدرت امام عصر علیه السلام است ... و او می تواند در تدبیر طبیعت تغییراتی را ایجاد کند	مصباح الهدایه الی الخلافة والولایه، ص ۵۳
	مهدویت و تشکیل حکومت	امید است که این انقلاب جرقه و بارقه ای الهی باشد که انفجاری عظیم در توده های زیرستم ایجاد نماید و به طلوع فجر انقلاب مبارک حضرت بقیة الله (ارواحنا له الفداء) منتهی شود	صحیفه امام، ج ۱۵: ص ۶۲
	محوریت «عدالت»	رسالت انبیاء برای تحقق عدالت واقعی در جهان تنها با قیام حضرت مهدی علیه السلام کامل می شود	صحیفه امام، ج ۱۲: ص ۴۸۲-۴۸۱
	انتظار به عنوان تکلیف اعتقادی	نیابت خاص و عام و مفهوم و گستره نیابت عامه، آزمون الهی در عصر غیبت، دفاع در تکلیف گرایی امام خمینی علیه السلام از محورهایی است که در موضوع نیابت، مطرح می شود.	هدایتی، ۱۳۷۸
	انقلاب اسلامی در مسیر فرج	امیدوارم که این انقلاب یک انقلاب جهانی بشود و مقدمه برای ظهور بقیة الله (ارواحنا له الفداء) باشد.	صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۳
	جهانی بودن حاکمیت	جهان مهتأ می شود برای طلوع آفتاب ولایت از افق مکه معظمه و کعبه آمال محرومان و حکومت مستضعفان	همان، ج ۱۸، ص ۱۱-۱۲
	قدرت اسلام در انتظار فرج	انتظار فرج، انتظار قدرت اسلام است و ما باید کوشش کنیم تا قدرت اسلام در عالم تحقق پیدا کند و مقدمات ظهوران شاء الله تهیه بشود.	صحیفه نور، ج ۷، ص ۲۵۵
	نقش حضرت مهدی علیه السلام در نظام عالم	ولی الله اعظم و بقیة الله فی ارضه واسطه فیض و عنایات حق تعالی است و دعای خیرش بدرقه امت جد بزرگوارش، می باشد...	صحیفه نور، ج ۷، ص ۳۴۲
	حضرت مهدی علیه السلام عصاره موجودات	آدمیان زبده و خلاصه کاینات و میوه درخت موجوداتند و انسان کامل زبده و خلاصه آدمیان است.	صحیفه نور، ج ۶، ص ۲۴۸

منبع	نقل قول	شاخص	بعد
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۸	خاتم اولیاء تابع حکم شرع است چنان که حضرت مهدی علیه السلام که در آخر زمان می آید در احکام تابع شریعت حضرت محمد صلی الله علیه و آله است، اما در معارف و علوم حقیقی همه انبیاء و اولیا تابع اوست، زیرا باطن او باطن حضرت محمد صلی الله علیه و آله است.	حضرت مهدی خاتم ولایت	
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۸	مهدی موعود علیه السلام به عنوان آخرین پرچمدار امامت و ولایت تنها کسی است که سبب امتداد جریان نزول فرشتگان در شب قدر شده است.	حضرت مهدی علیه السلام سز امتداد لیلة القدر	
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۸	نامه اعمال ما می رود پیش امام زمان علیه السلام هفته ای دو دفعه - به حسب روایت - که خدای نخواستہ از من و شما ... یک وقت چیزی صادر بشود که موجب افسردگی امام زمان علیه السلام باشد.	نظارت بر عملکرد ما	
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۹	روزی از کعبه ندای توحید سر خواهد داد و پرچم رهایی انسان را از زیر ظلم و ستم سالاران، برافراشته و آدم و عالم را از بیداد ستمکاران نجات خواهد داد.	پرچمدار توحید و رهایی	
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۹	ابراهیم خلیل در اول زمان و حبیب خدا و فرزند عزیزش مهدی موعود روحی فداه در آخر زمان از کعبه ندای توحید سر دادند و می دهند... مهدی منتظر در لسان ادیان و به اتفاق مسلمین از کعبه ندا سر می دهند و بشریت را به توحید می خواند.	وارث نبوت، امام امت و عصا خلقت	
صحیفه نور، ج ۸، ص ۳۴۹	ایشان را نمی توانیم ما با هیچ تعبیری تعبیر کنیم. الا همین که مهدی موعود علیه السلام است، آنی است که خدا ذخیره کرده است برای بشر.	ذخیره خداوند در زمین	
صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۲ تا ۱۴	بعضی انتظار فرج را به این می دانند که در مسجد، در حسینیه، در منزل بنشینند و دعا کنند و فرج امام زمان علیه السلام را از خدا بخواهند.	اکتفا به دعا	نقد
صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۲ تا ۱۴	یک دسته دیگری بودند که انتظار فرج را می گفتند این است که ما کار نداشته باشیم به این که در جهان چه می گذرد، بر ملت ها چه می گذرد، بر ملت ما چه می گذرد؛ به این چیزها ما کار نداشته باشیم.	بی توجهی به سیاست	
صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۲ تا ۱۴	یک دسته ای می گفتند که خوب، باید عالم پر [از] معصیت بشود تا حضرت بیاید؛ ما باید نهی از منکر نکنیم.	پرهیز از نهی از منکر	
صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۲ تا ۱۴	یک دسته ای از این بالاتر بودند، می گفتند: باید دامن زد به گناه ها، دعوت کرد مردم را به گناه تا دنیا پر از جور و ظلم بشود و حضرت تشریف بیاورند.	دعوت به گناه برای تعجیل در فرج	
صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۲ تا ۱۴	یک دسته دیگری بودند که می گفتند که هر حکومتی اگر در زمان غیبت محقق بشود، این حکومت باطل است و برخلاف اسلام است.	ادعای باطل بودن هر حکومتی قبل از ظهور	

معیارهای مهدویت و انتظار در اندیشه رهبر معظم انقلاب

اهمیت اندیشه مهدوی در منظومه فکری مقام معظم رهبری به جهت نقش مهدویت در تحقق حاکمیت جهان بینی الهی در حیات بشری است. ایشان در سیر مبانی اندیشه

سیاسی، وقوع انقلاب درونی و بیرونی را در گام اول با پذیرش اصل توحید و موحد شدن تعریف می نمایند و در امتداد این حرکت رو به رشد و تکاملی، حکومت مهدوی را نقطه تعالی قلمداد می نمایند. برای احصاء مؤلفه ها و شاخص های اندیشه مهدوی در منظومه فکری مقام معظم رهبری کل بیانات ایشان در موضوع مهدویت مورد مطالعه قرار گرفت و موارد ذیل به عنوان شاخص های مدنظر احصاء گردید.

جدول ۲: معیارهای اصلی مهدویت و انتظار در اندیشه رهبر معظم انقلاب

معیار	نقل قول	منبع
ارتباط مهدویت با توحید	آن چیزی که مهدویت مبشر آن هست، همان چیزی است که همه انبیاء، همه بعثت ها برای خاطر آن آمدند و آن ایجاد یک جهان توحیدی	بیانات در ۱۳۸۶/۶/۴
امتداد با رسالت پیامبران	حرکت و حکومت مهدی موعود در امتداد حرکت اصلاحی پیامبران قرار دارد آن داعیان الهی، امروز سلسله شان قطع نشده است و وجود مقدس بقیه الله الاعظم (ارواحناfade) ادامه سلسله داعیان الهی است.	اولین دیدار با نمایندگان مجلس هشتم ۲۱/۰۳/۱۳۸۷
مبارزه با استکبار	استعمارگرهای خارجی، فضاوت شان این بود که تا وقتی عقیده به مهدویت است، ما نمی توانیم اینها را درست در اختیار بگیریم.	در دیدار افشار مختلف مردم ۲۵/۰۹/۱۳۷۶
پیوند انقلاب اسلامی و مهدویت	انقلاب اسلامی و شکل گیری تمدن نوین اسلامی به منظور زمینه سازی برای حکومت مهدوی خواهد بود. این مزیت ویژه متعلق به انقلاب اسلامی است که حکومتی است که مبنای شکل گیری آن و چشم انداز آن اندیشه مهدوی است.	در دیدار جمعی از فرماندهان نیروی انتظامی ۲۵/۰۴/۱۳۷۶
عدالت گستری	دل بشریت می تپد تا آن نجات بخش بیاید و ستم را ریشه کن کند این اولین درخواست منتظران مهدی موعود علیه السلام از ظهور آن بزرگوار است.	در دیدار افشار مختلف مردم نیمه شعبان در مصلاهی تهران ۳۰/۰۷/۱۳۸۱
حکومت مردمی	درس مهم دیگری که وجود دارد، این است که حکومت آینده حضرت مهدی موعود علیه السلام ، یک حکومت مردمی به تمام معناست.	بیانات در ۱۳۸۱/۷/۳۰
خیرو نیکی عمومی	در عصر حضور این گونه نیست که اساساً زشتی و پلیدی نباشد، بلکه آن چه عمومیت می یابد و مسیر گسترده آن فراهم می شود، صراط مستقیم است.	بیانات در ۱۳۹۳/۱/۲۳
ارتقاء سطح اندیشه انسانی	در دوران ولی عصر شما باید نشانی از جهل و بیسوادی و فقر فکری و فرهنگی در عالم پیدا نکنید	انسان ۲۵۰ ساله، ص ۳۳۹
انتظار سازنده	انتظار که جزء لاینفک مسئله مهدویت است، از آن کلیدواژه های اصلی فهم دین و حرکت اساسی و عمومی و اجتماعی امت اسلامی به سمت اهداف والای اسلام است.	در دیدار اساتید و فارغ التحصیلان تخصصی ۱۸/۰۴/۱۳۹۰

کاربته های اصلی مهدویت

منبع	نقل قول	معیار	تأمل‌های اعتقاد به مهدویت
بیانات در ۱۳۸۱/۷/۳۰	برای ما که معتقد به آینده حتمی ظهور مهدی موعود علیه السلام هستیم، این یاسی که گریبانگیر بسیاری از نخبگان دنیاست، بی معناست.	امیددهنده	
بیانات در ۱۳۹۰/۴/۱۸	وقتی انسان یقین دارد که یک چنین آینده‌ای هست، باید خود را آماده کند، باید منتظر و مترصد باشند. انتظار لازمه‌اش آماده‌سازی خود هست.	ایجادکننده حس تکلیف	
بیانات در ۱۳۹۰/۴/۱۸	یکی از خصوصیات که در حقیقت انتظار گنجانده شده است، این است که انسان به وضع موجود، به اندازه پیشرفتی که امروز دارد، قانع نباشد؛ بخواهد روز به روز این پیشرفت را، این تحقق حقایق و خصال معنوی و الهی را در خود، در جامعه بیشتر کند.	اکتفا نکردن به پیشرفت‌ها	
در دیدار جمعی از فرماندهان نیروی انتظامی ۲۵/۰۴/۱۳۷۶	قبل از ظهور مهدی موعود، در میدان‌های مجاهدت، انسان‌های پاک امتحان می‌شوند.	توانمندی برای جهاد	

اندیشه‌های طرح شده در این بخش را می‌توان منابع معتبر رویکرد رسمی جمهوری اسلامی ایران به مهدویت دانست. نتایج مطالعه آراء امامین انقلاب اسلامی نشان داد که نوعی همگرایی نظری در منظومه فکری ایشان مستتر است و بنابراین، آراء ایشان را می‌توان در یک مسیر و تا اندازه بالایی منطبق بر یکدیگر تلقی کرد. در هر صورت، مرجع داور ما در خصوص متون مرتبط با مهدویت در کتب درسی، آراء دو اندیشمند مذکور است.

روش‌شناسی

مطالعه حاضر، مبتنی بر تحلیل مضامین در آثار و بیانات امامین انقلاب اسلامی ایران و سپس انطباق این مضامین در تحلیل محتوای کتب درسی است. از آنجا که هدف نهایی تحلیل، استخراج محورهای موضوعی در هر گروه از متون و سپس تطبیق آن با محتوای کتب درسی است، بنابراین از روش تحلیل مضمون برای احصاء مفاهیم و از تحلیل محتوا برای تطبیق مضامین با محتوای کتب درسی استفاده شده است.

تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. منظور از الگو، مدلی است که از طریق نظم مفهومی داده‌های مستخرج به دست می‌آید. این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (براون و کلارک، ۲۰۰۶). تحلیل مضمون یک روش کیفی ویژه نیست، بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روش‌های

کیفی به کار رود (بویاتزیس، ۱۹۹۸).

تحلیل مضمون را بایستی حرکتی در جهت سیاست گذاری و تجربه مبتنی بر شواهد و مدارک دانست که با هدف نزدیک کردن تحقیق به تصمیم سازی انجام می شود (چالمرز،^۱ ۲۰۰۳؛ اوکلی،^۲ ۲۰۰۲). این روش بازبینی، از تکنیک های شفاف و دقیق استفاده می کند تا نتایج تحقیق اولیه را برای پاسخگویی به پرسش های اساسی حوزه سیاست گذاری متناسب بکند (کوپر و هدگز،^۳ ۱۹۹۴؛ هیگینز و گرین،^۴ ۲۰۰۶؛ پتیکرو و رابرتز،^۵ ۲۰۰۶) و در نهایت تلاش می کند تصویری از متن استخراج بکند که فرایندهای بازبینی بر آن تأثیر شکننده و گمراه کننده ندارد (چالمرز و دیگران،^۶ ۲۰۰۲؛ یونی و دیگران،^۷ ۲۰۰۱؛ مورلو،^۸ ۱۹۹۴؛ وایت،^۹ ۱۹۹۴). روش های بازبینی نظام مند مانند روش آزمون نمونه های کنترل شده (یا آر.سی.تی) در این روش مورد استفاده قرار می گیرد. این روش ها امروزه هم متداول و در حال توسعه است (کمپل و دیگران،^{۱۰} ۲۰۰۳؛ دیکسون وودز و دیگران،^{۱۱} ۲۰۰۶؛ سندلفسکی و بروسو،^{۱۲} ۲۰۰۷؛ ثورن و دیگران،^{۱۳} ۲۰۰۴).

در بخش تحلیل مضامین در این مطالعه، کلیه متون مرتبط با مهدویت و انتظار، از طریق گستره ای از واژگان تخصصی این حوزه، از خلال مجموعه آثار و بیانات امامین انقلاب اسلامی، استخراج و فهرست شد. سپس، موارد براساس قرابت و همپوشانی مضامین، طبقه بندی شد. از آن جا که در تحلیل مضمون، اعمال هر نوع طبقه بندی جبری بر مضامین، در تضاد با ضرورت خودراهبری مضامین است، بنابراین در نهایت، مضامین احصاء شده از آثار امام خمینی علیه السلام در دو تیپ ایجابی و سلبی و مضامین به دست آمده از آثار و بیانات رهبر معظم انقلاب، در طبقه بندی دوسطحی فهرست شد.

1 Chalmers

2 Oakley

3 Cooper and Hedges

4 Higgins and Green

5 Petticrew and Roberts

6 Chalmers et al

7 Juni et al

8 Mulrow

9 White

10 Campbell et al

11 Dixon-Woods et al

12 Sandelowski and Barroso

13 Thorne et al

از سوی دیگر، بخش دوم تحقیق که راجع به بررسی متن کتب درسی و تطبیق آن با مضامین است، با روش تحلیل محتوا انجام شده است. تحلیل محتوا از روش‌های اسنادی است که به بررسی نظام‌مند، عینی، کمی و تعمیم‌پذیر پیام‌های ارتباطی می‌پردازد. این روش در دسته‌بندی روش‌ها، پنهانگر محسوب می‌شود و از آن برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌پردازد و در نتیجه وارد تأویل و نشانه‌شناسی محتوای پیام نمی‌شود. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است. هر چند در رویکردهای اولیه، ادعا می‌شد که تحلیل محتوا می‌تواند علاوه بر محتوای پیام، به ویژگی‌های مؤلف و تأثیر بر مخاطب بپردازد، اما امروزه دو کارکرد اخیراً تنها در روش‌های تلفیقی میدانی و اسنادی امکان‌پذیر می‌دانند (نئوندورف، ۱۳۹۵).

در بخش تحلیل محتوای مطالعه حاضر، ابتدا کلیه واحدهای متنی مرتبط با مهدویت و انتظار، از خلال کتب درسی تحت تحلیل، استخراج و فهرست شد. سپس، برای هر مورد، دلالت صریح و ضمنی متن تعیین شد و در نهایت انطباق یا عدم انطباق آن با مضامین احصاء شده از آثار و بیانات امامین، عملیاتی شد.

از نظر نمونه‌گیری، در این مطالعه، مجموعه کتب دوره دبستان، متوسطه اول و متوسطه دوم از نظر پرداختن به موضوع مهدویت و انتظار و مفاهیم همبسته با آن مورد تحلیل قرار گرفته است. در فرایند تحلیل، مقرر شد که به جای نمونه‌گیری موردی، پایه‌های خاصی از این سه دوره آموزشی انتخاب شوند و سپس تمامی کتب پایه‌های منتخب و نمونه، مورد تحلیل قرار گیرند. بنابراین، کلیه کتب پایه‌های دوم، چهارم و ششم (از دوره ابتدایی)، دوم متوسطه اول و اول و سوم متوسطه دوم مورد بازبینی قرار گرفت. برای پرهیز از خطا در داده، مطلقاً تمامی کتب، حتی کتب به ظاهر غیرمرتبط مانند کتب علوم و زبان انگلیسی نیز بازبینی شد که این بازبینی هم محتوای رسمی درس و هم سایر حواشی کتاب، از جمله مقدمه یا غیر آن را نیز شامل می‌شود.

تحلیل داده‌ها

همان‌طور که در آماره‌های ارائه شده در خلال متن مشخص شده است، حجم داده‌های (در قالب گزاره‌ها یا تصاویر) گردآوری شده برای انجام این مطالعه، بسیار

گسترده است و بنابراین بازتاب آنها در مقاله حاضر، مقدور نبوده است. تحلیل‌های ارائه شده در ادامه که به تفکیک در دو بخش اصلی بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب آموزشی دبستان و متوسطه اول و سپس بازنمایی آن در کتب آموزشی متوسطه دوم، منتج از داده‌ها و بازتاب‌دهنده نتایج حاصل از بررسی دلالت‌های آنها است.

بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب آموزشی دبستان و متوسطه اول

در یک مقایسه کلی، انتظار می‌رود مطالب مطرح شده در حوزه مهدویت و انتظار در کتب دبستان، در مقایسه با کتب دبیرستان، گذشته از کمیت مورد انتظار، از نظر کیفیت، حاوی مطالب کمتر تحلیلی و بیشتر شناخت و معرفی باشد. در واقع، بخشی از وظیفه جامعه پذیر کردن کودکان در دوره دبستان، از خلال آشنایی با باورهای دینی و اعتقادی است که مهدویت و انتظار به دلیل جایگاه و تأثیر اجتماعی و سیاسی خاصی که دارد، یکی از مهم‌ترین محورهای جامعه‌پذیری است. در این بخش، مجموعه گزاره‌هایی را که به نحوی با مفاهیم مهدویت و انتظار و مفاهیم همبسته با آن مرتبط هستند را از مجموعه کتب پایه‌های آموزشی دبستان استخراج کرده‌ایم و مورد تحلیل قرار خواهیم داد.

تنها مورد قابل اشاره در کتاب هدیه‌های آسمانی با کد ۳۰ پایه دوم دبستان اشاره به نام مهدی است که تنها دلالت صریح موجود در آن، تشابه اسمی است. مجدداً در دومین مورد و در سرتاسر متن کتاب فارسی با کد ۱۴ پایه چهارم تنها مورد موجود، اشاره به نام مهدی است.

اما گسترده‌ترین بازنمایی مهدویت و انتظار در بین مجموعه کتب دوره دبستان و متوسطه اول را می‌توان در کتاب هدیه‌های آسمانی با کد ۳۴/۳ پایه ششم یافت. محورهای ارائه شده در این کتاب را باید گسترده‌ترین مطالب مهدویت و انتظار در مجموعه کتب پایه اول تا هشتم دانست. همان‌طور که در تحلیل فوق مشاهده می‌شود، مجموعه ۲۰ مورد بازنمایی از موضوع مهدویت در این کتاب فهرست شده است که ارتباط آنها با محورهای اعتقادی مهدویت و انتظار قابل توجه است. بیش از همه، این مطالب بر امتداد ولایت فقیه با امامت حضرت مهدی علیه السلام دلالت دارد. همچنین، دو محور مهم دیگر، یکی عاملیت در دوره انتظار و دیگری عقلانیت محوری در انتظار ظهور

است که مطالب ارائه شده در کتاب، بر این دو محور اساسی نیز دلالت داشته است. مواردی نیز وجود دارد که اگرچه از نظر ارتباط با معیارهای اساسی مهدویت و انتظار در آراء اندیشمندان دینی معاصر ارتباطی ندارند، اما وجود آنها به دلیل ایجاد ارتباط عاطفی و احساسی متن و تعمیق باور به مهدویت و انتظار، مهم و قابل توجه است. عملاً باید گفت، به جز مطالب ارائه شده در کتاب حاضر، در سایر کتب دوره دبستان و دوره متوسطه اول، موضوع مهدویت و انتظار، چندان مورد توجه نبوده است و موضوع هم از نظر کمیت بازنمایی و هم به لحاظ کیفیت، بحث برانگیز و قابل نقد است.

در کتاب فارسی با کد ۱۱۵ س پایه متوسطه اول نیز تنها یک مورد شعر راجع به ارتباط با مهدویت ارائه شده است. اگرچه به لحاظ قالب ادبی، این شعر را می‌توان به عنوان یک نمونه مناسب در ترویج مهدویت و انتظار تلقی کرد، اما ابهام متنی متأثر از ایجاز در شعر، تبادل معنای پیام را با مشکل مواجه می‌کند. در عین حال، این شعر از نظر محتوا، مواردی را شامل می‌شود که حائز اهمیت است.

خصوصاً در یکی از ابیات، شعر اشاره به دلیل پنهان بودن حضرت از دید انسان‌ها دارد که به نوعی منعکس‌کننده مسائل اعتقادی و ایمانی بندگان خدا و تأثیر آن در عدم ارتباط با امام است. به این ترتیب، شعر، خوانش مثبتی از غیبت تصویر می‌کند که نه مبتنی بر غیبت امام زمان علیه السلام، بلکه متأثر از مشکلات اعتقادی انسان‌ها است.

به عنوان آخرین مورد، می‌توان به تصویر مسجد در کتاب آموزش زبان انگلیسی پایه متوسطه اول اشاره کرد که تصویری از مسجد جمکران در قم است که نماد و تجسم فرهنگ مهدویت و انتظار در ایران است. اگرچه ممکن است دلالت ضمنی مهدویت به دلیل عدم اشاره به نام مسجد در این تصویر بارز نباشد، اما به عنوان کمترین تأثیر و اشاره به مهدویت، لازم بود در این تحلیل مورد اشاره قرار می‌گرفت.

در مجموع همان‌طور که در تحلیل‌های کتب نشان داده شد، در مجموعه کتب دوره دبستان و دوره متوسطه اول، مطالب ارائه شده در حوزه مهدویت و انتظار از نظر کمیت، حد بسیار نازلی دارد. به جز یک کتاب که اشاره به موضوع مهدویت و انتظار، نسبتاً قابل توجه بوده است، در سایر کتب، یا اصلاً به موضوع اشاره‌ای صورت نگرفته است و یا اشارات در حد یک گزاره یا تصویر بوده است.

در یک مورد بررسی شده که مطالب راجع به مهدویت و انتظار، در حدی نسبتاً قابل

توجه وجود دارد نیز، حجم مطالب اگرچه از نظر کمی، تا حدی و نسبت به دیگر کتب، مورد توجه است، اما از نظر کیفیت و توجه به همه معیارهای اساسی مهدویت و انتظار، ضعف کلی و سراسری مشاهده می‌شود. به نحوی که به جز پرداختن به معیارهای عقلانیت در انتظار (یک مورد)، فاعلیت در انتظار (پنج مورد) و ولایت در امتداد امامت (چهار مورد در یک متن)، دیگر معیارهای اساسی مهدویت که بسیار گسترده است، در کتب درسی این دو دوره، اثری از آنها نمی‌توان یافت. بنابراین، ضعف اساسی بازنمایی و بازتاب مهدویت و انتظار در کتب درسی، نه تنها در کمیت، بلکه در کیفیت و تنوع معیارها نیز قابل پیگیری است.

لذا، بایستی گفت که در مجموع، کتب دبستان و متوسطه اول، در حوزه بازتاب و بازنمایی موضوع مهدویت و انتظار و تأثیر آن در فرایند جامعه‌پذیری کودکان و نوجوانان کشور و در نتیجه توسعه و تعمیق باور عمومی به اصل ولایت، مهدویت و انتظار، ناکام مانده است. این ناکامی، هم از نظر کمی و ناهمخوانی کمیت متن با اهمیت موضوع، و هم از نظر کیفی و در عدم توجه به معیارهای متنوع مهدویت و انتظار بایستی مورد توجه قرار گیرد.

بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب آموزشی متوسطه دوم

در تحلیل کتب این بخش، مجموعه کتب دوره آموزش متوسطه دوم شامل متوسطه نظری در رشته‌های ریاضی فیزیک، علوم تجربی، علوم انسانی و علوم و معارف اسلامی در پایه‌های دهم و یازدهم مورد بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است رشته هنر، تنها در سطح پیش‌دانشگاهی از رشته‌های دیگر متمایز می‌شود و بنابراین محتوای تخصصی مجزا برای این رشته وجود ندارد. هم‌چنین، در دو حوزه تحصیلی فنی حرفه‌ای و کار دانش که رشته‌های بسیاری در زیرمجموعه آنها قرار می‌گیرد، کتب عمومی تمامی این رشته‌ها، همان کتبی هستند که در متوسطه نظری تدریس می‌شوند و دروس تخصصی نیز، ماهیتاً موضوع بررسی در این تحلیل نیستند. بنابراین، نتایج حاصل از تحلیل حاضر را می‌توان در مورد مجموعه کتب آموزشی تمامی رشته‌های مقطع متوسطه دوم کشور تعمیم داد.

از بین مجموعاً ۵۸ کتاب دوره متوسطه دوم نظری، تنها دو درس در دو کتاب درسی،

یعنی درس نهم کتاب دین و زندگی (۲) با کد ۱۱۱۲۰۴ پایه یازدهم که در بین تمامی رشته‌ها مشترک است و درس دهم کتاب اصول عقاید (۲) با کد ۱۱۱۲۳۲ پایه یازدهم که کتاب تخصصی رشته علوم و معارف اسلامی است، به موضوع مهدویت و انتظار اختصاص یافته است.

هم‌چنین، لازم به ذکر است که محتوای درس دهم کتاب اصول عقاید (۲) با کد ۱۱۱۲۳۲ پایه یازدهم با عنوان «در انتظار طلوع» که از صفحه ۱۰۰ تا ۱۱۳ را تشکیل می‌دهد، کاملاً منطبق بر درس نهم کتاب دین و زندگی (۲) با کد ۱۱۱۲۰۴ پایه یازدهم با عنوان «عصر غیبت» از صفحه ۱۲۴ تا ۱۳۶ است. هم‌چنین، بخش کمی از محتوای مرتبط با مهدویت در درس یازدهم کتاب اصول عقاید (۲) با کد ۱۱۱۲۳۲ پایه یازدهم با عنوان «تداوم امامت در عصر غیبت» از صفحه ۱۱۴ تا ۱۲۳ با درس دهم کتاب دین و زندگی (۲) با کد ۱۱۱۲۰۴ پایه یازدهم با عنوان «مرجعیت ولایت فقیه» از صفحه ۱۴۰ تا ۱۵۱ انطباق دارد.

به جز دو درس فوق که البته این دو درس در دو کتاب متفاوت، از نظر محتوا مشابه هستند و مباحث آنها از حیث تخصصی بودن یا تعمق بیشتر و کمتر متفاوت نیست، چند گزاره پراکنده در پنج کتاب دیگر وجود دارد که به نحوی به موضوع مهدویت و انتظار مرتبط است. کتاب تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه با کد ۱۱۱۲۱۹ پایه یازدهم، کتاب جامعه‌شناسی (۲) با کد ۱۱۱۲۲۲ پایه یازدهم، کتاب اصول عقاید (۱) با کد ۱۱۰۲۲۷ پایه دهم، کتاب علوم و معارف قرآنی (۲) با کد ۱۱۱۲۳۴ پایه یازدهم و کتاب احکام (۲) با کد ۱۱۱۲۲۷ پایه یازدهم هر کدام حاوی یک گزاره هستند که به نحوی با بحث مهدویت و انتظار است.

هم‌چنین در کتاب فارسی (۱) کد ۱۱۰۲۰۱ پایه دهم بخش از کتاب مائده‌های زمینی و مائده‌های تازه، نوشته آندره ژید و ترجمه مهستی بحرینی ارائه شده است که در موضوع «انتظار» است؛ اما خوانش و رویکرد متن به انتظار، به کلی با آنچه در بینش و نگرشی دینی شیعیان وجود دارد، ناهمخوان است.

در شش کتاب ریاضی و آمار (۲) با کد ۱۱۱۲۱۲ پایه یازدهم، عربی، زبان قرآن (۱) کد ۱۱۰۲۰۶ پایه دهم، عربی، زبان قرآن (۲) کد ۱۱۱۲۰۶ پایه یازدهم، ویزن (۲) کد ۱۱۱۲۳۰ پایه یازدهم، ریاضی (۱) با کد ۱۱۰۲۱۱ پایه دهم، آمادگی دفاعی با کد ۱۱۰۲۱۵ پایه دهم، کارگاه

کارآفرینی و تولید با کد ۱۱۰۲۲۴ پایه دهم هم الفاظی ذکر شده است که از رویکرد تحلیل محتوای آشکار پیام، محل اشاره است، اما از نظر ارتباط این الفاظ با موضوع مهدویت و انتظار، مطلقاً رابطه‌ای بین این دو وجود ندارد.

جدول ۳: فراوانی موضوع مهدویت در کتب درسی دوره متوسطه دوم

مجموع کتب تحلیل شده	کتب فاقد درس، گزاره یا لفظ مرتبط	کتب حاوی لفظ مرتبط	تعداد کتب حاوی گزاره مرتبط با مهدویت	کتب حاوی درس مرتبط با مهدویت
۵۸	۴۴	۶	۶	۲

با نگاه به همین جدول می‌توان دریافت که بحث مهدویت در کتب درسی دوره متوسطه دوم، تا چه اندازه مهجور است. تنها دو درس، و آن هم از نظر محتوا کاملاً مشابه و منطبق، در دو کتاب درسی از بین مجموعه ۵۸ کتاب وجود دارد که به مهدویت اختصاص یافته است. بنابراین، در اولین نگاه و از نقطه نظر کمیت، بازنمایی مباحث مهدویت در کتب درسی، در حد به شدت نازل است. حائز اهمیت این‌که، علی‌رغم الزام اتخاذ رویکرد نسبتاً تخصصی‌تر در رشته علوم و معارف اسلامی، محتوای درس مربوط به مهدویت در کتاب اصول عقاید (۲) پایه یازدهم که کتاب تخصصی این رشته است، کاملاً منطبق با محتوای درس یک کتاب عمومی و مشترک، یعنی کتاب دین و زندگی (۲) پایه یازدهم است. بنابراین، با حذف مورد تکراری، عملاً می‌توان گفت که تنها یک درس در کل دوره متوسطه دوم وجود دارد که به بحث مهدویت اختصاص یافته است.

کتب بررسی شده که مطلقاً هیچ گزاره یا لفظی مرتبط با مهدویت در آنها وجود ندارد، در ادامه ارائه شده است. همانطور که در این لیست مشاهده می‌شود، در بین این کتب، کتاب‌های نظری بسیاری وجود دارند که ماهیتاً زمینه ارائه مباحث مرتبط با مهدویت در آنها وجود دارد. حتی در کتب رشته علوم و معارف اسلامی که ماهیتاً مباحث مرتبط با دین و شریعت در آنها ارائه می‌شود نیز مباحث مهدویت همانند سایر رشته‌های تحصیلی، مهجور است.

جدول ۴: کتب درسی دوره آموزش متوسطه دوم فاقد بحث مرتبط با مهدویت

حوزه	عنوان کتب فاقد بحث مرتبط با مهدویت
مشترک بین رشته‌ها	هنر با کد ۱۱۰۲۲۲ پایه دهم، تفکر و سواد رسانه‌ای با کد ۱۱۰۲۲۵ پایه دهم، ویزن (۱) با کد ۱۱۰۲۳۱ پایه دهم، ویزن (۱) - کتاب تمرین - با کد ۱۱۰۲۳۰ پایه دهم، ویزن (۲) با کد ۱۱۱۲۳۱ پایه یازدهم، نگارش (۱) با کد ۱۱۰۲۰۲ پایه دهم، نگارش (۲) با کد ۱۱۱۲۰۲ پایه یازدهم، دین و زندگی (۱) با کد ۱۱۰۲۰۴ پایه دهم، جغرافیای ایران با کد ۱۱۰۲۱۸ پایه دهم، تعلیمات ادیان الهی و اخلاق (۱) با کد ۱۱۰۲۲۸ پایه دهم، فارسی (۲) با کد ۱۱۱۲۰۱ پایه یازدهم، تاریخ معاصر ایران با کد ۱۱۱۲۲۰ پایه یازدهم، انسان و محیط زیست با کد ۱۱۱۲۶۸ پایه یازدهم و ضمیمه دین و زندگی (۲) - ویژه اهل سنت با کد ۱۱۱۲۳۹ پایه یازدهم
رشته ریاضی فیزیک	فیزیک (۱) با کد ۱۱۰۲۰۹ پایه دهم، فیزیک (۲) با کد ۱۱۱۲۰۹ پایه یازدهم، شیمی (۱) با کد ۱۱۰۲۱۰ پایه دهم، شیمی (۲) با کد ۱۱۱۲۱۰ پایه یازدهم، زمین شناسی ۱۱۱۲۳۷ پایه یازدهم، هندسه (۱) با کد ۱۱۰۲۱۳ پایه دهم، هندسه (۲) با کد ۱۱۱۲۱۳ پایه یازدهم، آزمایشگاه علوم تجربی (۱) با کد ۱۱۰۲۱۷ پایه دهم، حسابان (۱) با کد ۱۱۱۲۱۴ پایه یازدهم، آمار و احتمال با کد ۱۱۱۲۱۵ پایه یازدهم و آزمایشگاه علوم تجربی (۲) با کد ۱۱۱۲۱۷ پایه یازدهم
رشته علوم تجربی	زیست شناسی (۱) با کد ۱۱۰۲۱۶ پایه دهم و زیست شناسی (۲) با کد ۱۱۱۲۱۶ پایه یازدهم
رشته علم انسانی	ریاضی و آمار (۱) با کد ۱۱۰۲۱۲ پایه دهم، ریاضی و آمار (۲) با کد ۱۱۱۲۱۲ پایه یازدهم، علوم و فنون ادبی (۱) با کد ۱۱۰۲۰۳ پایه دهم، علوم و فنون ادبی (۲) با کد ۱۱۱۲۰۳ پایه یازدهم، دین و زندگی (۱) - ویژه ادبیات و علوم انسانی با کد ۱۱۰۲۰۵ پایه دهم، تاریخ (۱) ایران و جهان باستان - ویژه ادبیات و علوم انسانی با کد ۱۱۰۲۱۹ پایه دهم، جامعه شناسی (۱) با کد ۱۱۰۲۲۰ پایه دهم، منطق با کد ۱۱۰۲۲۳ پایه دهم، جغرافیا (۲) با کد ۱۱۱۲۱۸ پایه یازدهم، روانشناسی با کد ۱۱۱۲۲۴ پایه یازدهم و فلسفه با کد ۱۱۱۲۲۶ پایه یازدهم
رشته علوم و معارف اسلامی	احکام (۱) با کد ۱۱۰۲۳۲ پایه دهم، علوم و معارف قرآنی با کد ۱۱۰۲۳۴ پایه دهم، تاریخ اسلام (۱) با کد ۱۱۰۲۳۳ پایه دهم، اقتصاد با کد ۱۱۱۲۲۱ پایه یازدهم، تحلیل فرهنگی با کد ۱۱۱۲۲۳ پایه یازدهم و اخلاق اسلامی (۲) با کد ۱۱۱۲۳۵ پایه یازدهم

در مجموع در مقایسه بین کتب دوره دبستان و متوسطه باید گفت که نحوه بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب متوسطه از نظام‌مندی و جهت‌داری بهتری برخوردار است، اما این به معنی وضعیت مطلوب و آرمانی در این مجموعه کتب نیست.

مجموعاً ۶۱ گزاره یا مجموعه گزاره در کتاب دین و زندگی (۲) پایه یازدهم از یکدیگر قابل تفکیک است. بخشی از این گزاره‌ها مرتبط با مواجهه توصیفی با حضرت مهدی عج است، اما روح حاکم بر متن، بحث بر سر فلسفه مهدویت، غیبت و انتظار است که مرتبط با حوزه تحلیلی بحث حاضر است.

اگرچه اکثر گزینه‌ها در این کتاب به لحاظ دلالت، تبیین روشنی ندارند اما مشخصاً گزاره‌ای در این متن وجود دارد که عمیقاً با مفهوم دینی و شیعی انتظار در تضاد است.

«منتظر هر آن چه به سویت می‌آید، باش و جز آن چه به سویت می‌آید، آرزو مکن.» دلالت ضمنی بر پذیرش هر چیز، حتی ستم و ظلم زمانه و سکوت در برابر آن را در خود دارد. این رویکرد، نه تنها با مفهوم انتظار در دین اسلام و تشیع مغایر است، بلکه با رویکرد دینی در تضاد جدی نیز می‌باشد، زیرا اساساً بخش مهمی از انتظار در دیدگاه تشیع، مقابله با ظلم و جور است.

در چهار کتاب درسی جامعه‌شناسی (۲) با کد ۱۱۱۲۲۲ پایه یازدهم، اصول عقاید (۱) با کد ۱۱۰۲۲۷ پایه دهم، علوم و معارف قرآنی (۲) با کد ۱۱۱۲۳۴ پایه یازدهم و احکام (۲) با کد ۱۱۱۲۲۷ پایه یازدهم، هر کدام یک گزاره یا مجموعه گزاره وجود دارد که حاوی دلالت‌های خاص مرتبط با موضوع مهدویت است. البته، این متون به دلیل محدودیت در بازنمایی و موردی بودن زمینه بحث، ماهیت استدلالی ندارد ولی در عین حال می‌توان از این گزاره‌ها به عنوان یادآوری‌کننده موضوع مهدویت در کتب درسی سخن به میان آورد.

هم چنین، در هشت کتاب دیگر، تاریخ (۲) - از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه با کد ۱۱۱۲۱۹ پایه یازدهم، ریاضی و آمار (۲) با کد ۱۱۱۲۱۲ پایه یازدهم، عربی، زبان قرآن (۱) کد ۱۱۰۲۰۶ پایه دهم، عربی، زبان قرآن (۲) کد ۱۱۱۲۰۶ پایه یازدهم، ویتن (۲) کد ۱۱۱۲۳۰ پایه یازدهم، ریاضی (۱) با کد ۱۱۰۲۱۱ پایه دهم، آمادگی دفاعی با کد ۱۱۰۲۱۵ پایه دهم و کارگاه کارآفرینی و تولید با کد ۱۱۰۲۲۴ پایه دهم، گزاره یا گزاره‌های محدودی وجود دارد که صرفاً به دلیل تشابه در نام، مفاهیم مرتبط با مهدویت در آنها بازنمایی شده است. این مفاهیم و نام‌ها، در زمینه ارائه شده، ابداً مرتبط با بحث مهدویت نیستند و ذکر آنها در این جا به سبب رعایت اصول روش تحلیل محتوا است. این مطالب در تحلیل نهایی بی‌اثر هستند.

نتیجه‌گیری

تحلیل حاضر، فرصت‌ها و چالش‌های مهمی را در زمینه نحوه بازنمایی موضوع مهدویت در کتب درسی نشان می‌دهد. در ادامه این فرصت‌ها و چالش‌ها در قالب یک مجموعه گزاره ارائه شده است. در خصوص فرصت‌ها پرداختن به موضوع مهدویت و انتظار در کتب درسی، محورهای زیر را می‌توان ابراز کرد:

۱. استفاده نسبی از قابلیت ادبی و زبان احساس در بازنمایی مهدویت و انتظار

در حالی که استفاده از قالب بیان و نگارش ادبی و شعری، عامل مهمی در درونی کردن عقاید و آراء است، در مجموع می‌توان در کتب درسی دوره‌های مختلف در ایران توجه نسبی به این مهم را یافت. این یک سنت ریشه‌دار در تدریس علوم دینی در جمهوری اسلامی ایران است که اندیشه‌های دینی در قالب‌های ادبی و با کمک غنای شعری و ادبی زبان فارسی تدوین و ارائه می‌شود. استفاده از مجموعه اشعار، مثل‌ها و کنایات ادبی، که جامعه ایران به شکل سنتی در استفاده و پذیرش آن ظرفیت دارد، به درونی کردن بهتر اعتقادات اصولی و حقایق دینی کمک می‌کند. به نظر می‌رسد که این اصل در مورد ارائه مطالب مرتبط با مهدویت نیز اگرچه نه در حد مطلوب، اما تا حدودی رعایت شده است.

۲. توجه به جنبه توصیفی و معرفی رابطه طولی امامت و ولایت فقیه در رویکرد شیعی

شاید یکی از مهم‌ترین محورهایی که بازنمایی آن در کتب بررسی شده، بیش از سایر محورها مورد توجه بوده است، نشان دادن رابطه بین امامت امامان و استمرار آن با اصل ولایت فقیه به معنای رأس حکومت اسلامی است. از این نظر، مهدویت را بایستی حلقه اتصال این دو دانست و انتظار، مقوم و ضامن بقاء و تعمیق باور به ولایت و حاکمیت دینی است. تحلیل انجام شده بر مجموعه کتب بررسی شده، جنبه توصیفی این رابطه را در حد قابل قبول ارزیابی می‌کند.

۳. توجه به اصل «عاملیت در انتظار» در بازنمایی مهدویت و انتظار

شاید مهم‌ترین رابطه بین بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب دبستان از یک سو و مجموعه معیارهای اصولی مهدویت که در آراء اندیشمندان دینی تاکید شده است، اصل «عاملیت در انتظار» باشد که به معنای نیاز به تلاش و کوشش و مجاهدت در دوره انتظار است. این دیدگاه که در برابر دیدگاه انفعال قرار دارد، یکی از محورهای اصلی اعتقاد اصولی و مبتنی بر حقیقت دینی به مهدویت است. تحلیل متون مرتبط با مهدویت در کتب درسی نشان می‌دهد این محور به طور جدی و اصولی مورد توجه بوده است.

۴. بهره‌گیری از قالب‌های تعاملی و تفکربرانگیز در پشتیبانی از اعتقاد به مهدویت

در موارد چندی، طرح پرسش از دانش‌آموز یا خطاب قرار دادن وی مبنی بر تصور از

خود در زمینه رابطه با امام زمان علیه السلام و یا وضعیت نوجوانان در زمان دیدار یا پاسخگویی به امام معصوم علیه السلام، و یا طرح درخواست از دانش‌آموزان در ایجاد عهد با امام زمان علیه السلام و تلاش برای ایفای به عهد و پیمان، مجموعه مواردی را تشکیل می‌دهد که نوعی تعامل دوسویه بین کودکان و نوجوانان به عنوان مخاطبان متن و منظور و هدف آن ایجاد می‌کند. اگرچه میزان توفیق در استفاده از این قالب‌ها بسته به فضای آموزشی، تلاش و توجه معلمان و پیگیری نظام آموزشی کشور دارد، اما استفاده از این قالب، به خودی خود یکی از نقاط قوت قابل توجه در توسعه و تعمیق باور دینی و اعتقادی به مهدویت و تلاش برای خودسازی در فرایند انتظار است که یکی از اهداف اصلی در فرهنگ مهدویت نیز همین تلاش برای زمینه‌سازی تشکیل جامعه مهدوی و شرایط ظهور است.

لازم به ذکر است که اشاره به وجود این نقاط قوت به معنای وجود وضعیت مطلوب نیست، بلکه این موارد را بایستی در حکم ظرفیت‌ها و قابلیت‌هایی در نظر گرفت که توسعه و تعمیق آنها می‌تواند به درونی کردن ایمان و اعتقاد افراد جامعه به مهدویت و ظهور خصوصاً در دوران کودکی و نوجوانی که مهم‌ترین دوره تربیت‌پذیری و جامعه‌پذیری افراد است، مفید واقع شود.

در کنار فرصت‌های اشاره شده در فوق، هم‌چنین چالش‌های اساسی وارد بر نحوه بازنامایی مهدویت و انتظار در کتب درسی رسمی کشور را می‌توان در محورهای زیر ارائه کرد:

۱. کمیت نامطلوب حجم مطالب مرتبط با مهدویت و انتظار با توجه به اهمیت و اولویت

موضوع

نتایج تحلیل حاضر بیش از هر چیز، کمیت بسیار نازل مطالب مرتبط با مهدویت را در قیاس با اهمیت و اولویت موضوع نشان می‌دهد. اگر اعتقاد به مهدویت هسته اصلی قوام جامعه ولایی و سنگ بنای بنیان حکومت اسلامی و تبعیت از رهبری ولایت فقیه است، بنابراین مطالب ارائه شده در حوزه مهدویت بایستی ضمن توجه به جنبه‌های مختلف اعتقادی در این حوزه، از نظر کمیت، نسبت منطقی با اهمیت و ضرورت طرح مسائل همه‌جانبه آن داشته باشد. هر اندازه که جامعه، فرهنگ مهدوی را بیشتر درونی بکند و بنابراین افراد جامعه در این مسیر جامعه‌پذیر شوند، نتایج خوشایند این باور اعتقادی بیشتر در جامعه نمایان خواهد شد و تأثیر عملی خود را بیشتر بر فرایندها و امور

نشان خواهد داد. با توجه به رابطه مستقیم فرهنگ مهدوی و جامعه متعالی، توجه بیشتری برای پرداختن به متونی از این دست مورد نیاز است.

۲. پراکندگی غیراصولی مطالب مرتبط با مهدویت و انتظار در کتب و دوره‌ها

علاوه بر محدودیت کمی مطالب، هم‌چنین نقطه ضعف دیگر در بازنمایی مهدویت و انتظار در کتب درسی کشور، عدم یکنواختی پراکندگی مطالب به نحوی است که در برخی پایه‌ها، مطالب مرتبط با مهدویت مجتمع شده است، در حالی که در سایر پایه‌ها، اثر کمتری از متن در این حوزه وجود دارد. اشکال این پراکندگی غیریکنواخت در این است که در آموزش اعتقادی مهدویت در کودکان و نوجوانان که خصوصاً در این سنین از پراکندگی ذهنی و کوتاه‌مدتی حافظه برخوردارند، خدشه ایجاد می‌شود و استمرار لازم در درونی سازی محتوا از دست می‌رود. بنابراین، لازم است یا نسبت به تامین محتوا برای پایه‌های درسی که در آنها موضوع مهدویت بازنمایی نشده است تلاش شود یا حداقل، بخشی از متون مرتبط که در پایه‌های دیگر مجتمع شده است، در سایر پایه‌ها پراکنده شود.

۳. محدودیت تنوع مطالب مرتبط با مهدویت و انتظار با توجه به جنبه‌های متکثر موضوع

واقعیت این است که مهدویت و انتظار را می‌توان از ابعاد فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مورد توجه قرار داد. به عنوان مثال، از نظر فرهنگی، مهدویت و انتظار بر سازنده و تقویت کننده جامعه توانمند، مبتنی بر عدالت و پیشرو است. از نظر سیاسی، اعتقاد به مهدویت، محقق کننده قاعده نفی سبیل است که اشکال مختلف آن در مقاومت جامعه در برابر هجمه سیاسی، رسانه‌ای و تبلیغاتی دشمنان قرار می‌گیرد. از نظر اقتصادی، اعتقاد به مهدویت به معنای کار و تلاش و سازندگی برای توسعه جامعه مهدوی و در نتیجه دست یابی به درون زایی اقتصادی است که سنگ بنای تحقق اقتصاد مقاومتی است و بالاخره از نظر اجتماعی، اعتقاد به مهدویت به معنای رفع کرب و زندگی سعادت مند در جامعه مبتنی بر ارزش های الهی و متعالی است. در حالی که اعتقاد به مهدویت چنین ثمرات گسترده در حوزه های مختلف دارد، اما توجه متون درسی به موضوع مهدویت، منحصر به معرفی حضرت مهدی علیه السلام و برخی ثمرات اعتقادی و ارزشی اعتقاد به مهدویت است.

۴. عدم ارتباط منطقی و منسجم بین معیارهای اساسی مهدویت لحاظ شده در متون

در حالی که معیارهای اصولی و تراز اعتقاد به مهدویت در آراء و اندیشه‌های حضرت امام خمینی علیه السلام و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله العالی)، تشریح شده است، تناظر بین این معیارهای اصولی و تراز و محتوای ارائه شده در حوزه مهدویت در کتب درسی اثبات می‌کند نوعی ناهمخوانی در این زمینه وجود دارد. اولاً، بسیاری از معیارهای اصولی مهدویت که مورد نظر این دو عالم دینی است، اساساً در کتب درسی بازتاب داده نشده است که فقدان این رویکردها و معیارها، مانع جدی در تعمیق و فهم همه جانبه مهدویت است. ثانیاً، محتوای کتب درسی بر معیارهای اصولی خاص مانند «عقلانیت در انتظار»، «عاملیت در انتظار» یا «استمرار ولایت و امامت» متمرکز هستند که این نیز مانع دیگری در تدریس و انتقال سایر معیارهای اساسی مهدویت است. ثالثاً، بسیاری از متون ارائه شده در کتب درسی، اساساً در قالب معیارهای اساسی مهدویت نمی‌گنجد. این موارد که البته لزوماً به معنای انحراف از معیارهای اساسی نیست، نشان می‌دهد تدوین متون درسی، بدون توجه به معیارهای اساسی و تراز انجام شده است که حداقل تأثیر این نوع رویکرد، واگرایی اجتماعی بین ذهنیت عمومی از موضوع مهدویت و اندیشه اندیشمندان دینی معاصر از جمله امامین انقلاب اسلامی است.

در مجموع، اگرچه تحلیل متون مرتبط با مهدویت و انتظار در کتب درسی، به جز مواردی محدود (که در بخش تحلیل داده‌ها نشان داده شده است)، منطقاً وجود آسیب حاد یا خطای اعتقادی را اثبات نمی‌کند، اما این نوع محتوا هم از نظر کمیت با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع و هم از نظر کیفیت با توجه به معیارهای اساسی و تراز، اشکالاتی اساسی دارد که ضمن ستایش تلاش‌های صادقانه در توسعه و تعمیق فرهنگ مهدویت در فرایند آموزش، این مقاله، نیاز جدی به بازنگری و توسعه کمی و کیفی محتوای کتب درسی و بررسی مجدد آن از طریق تطبیق با منویات امامین انقلاب اسلامی را توصیه می‌کند.

منابع

- خامنه‌ای، سیدعلی، *مجموعه بیانات رهبر معظم انقلاب (بازبینی شده در شهریور ۱۳۹۶ تا خرداد ۱۳۹۷)* [برخط] در: www.khamenei.ir
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، *صحیفه نور*، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم‌السلام، ۱۳۶۸.
- نئوندورف، ک. ا. *راهنمای تحلیل محتوا*، ترجمه حامد بخشی و وجیهه جلائیان بخشنده، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵.
- هدایتی، ابوالفضل، *مهدویت در منظر امام خمینی رحمه‌الله*، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۸.
- Boyatzis, R.E. (1998). *Transforming Qualitative Information*. Sage: Cleveland.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 83-103.
- Campbell, R.; Pound, P.; Pope, C.; Britten, N.; Pill, R.; Morgan, M. & Donovan, J. (2003). Evaluating meta-ethnography: a synthesis of qualitative research on lay experiences of diabetes and diabetes care. *Social Science & Medicine* 56 (2003) 671-684
- Chalmers, I. (2003). Trying to do more good than harm in policy and practice: the role of rigorous, transparent and up-to-date evaluations. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 589: 22-40.
- Chalmers, I.; Hedges, L. & Cooper, H. (2002). A brief history of research synthesis. *Evaluation & the Health Professions* 25: 12-37.
- Cooper, H. & Hedges, L. (1994). *The Handbook of Research Synthesis*. New York: Russell Sage Foundation.
- Dixon-Woods, M.; Agarwal, S.; Jones, D.; Young, B. & Sutton, A. (2005). Synthesising qualitative and quantitative evidence: a review of possible methods. *Journal of Health Services Research and Policy* 10: 45-53.
- Higgins, J. & Green, S. (eds). (2006). *Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions* 4.2.6 [updated September 2006].
- Jessop, B. & Sum, N. L. (2001). Pre-disciplinary and post-disciplinary perspectives in political economy. *New Political Economy*. 6: 89 – 101.
- Juni, P.; Altman, D. & Egger, M. (2001). Assessing the quality of controlled clinical trials. *British Medical Journal*. 323:42-46.
- Mulrow, C. (1994). Systematic reviews: rationale for systematic reviews. *British Medical Journal* 309:597-599.
- Oakley, A. (2002). Social science and evidence-based everything: the case of education. *Educational Review* 54: 277-286.
- Petticrew, M. & Roberts, H. (2006). *Systematic Reviews in the Social*

Sciences: A practical guide. Oxford: Blackwell Publishing.

- Sandelowski, M. & Barroso, J. (2007). *Handbook for Synthesising Qualitative Research*. New York: Springer.
- Thorne, S.; Jensen, L.; Kearney, MH.; Noblit, G. & Sandelowski, M. (2004). Qualitative Metasynthesis: Reflections on Methodological Orientation and Ideological Agenda. *Qualitative Health Research* 14 (10): 1342-1365.
- White, H. (1994). Scientific communication and literature retrieval. In: Cooper H, Hedges L (eds) *The Handbook of Research Synthesis*. New York: Russell Sage Foundation.